

8-10-2019

THE EFFECTS OF AGE PECULIARITY TO PERSON'S SPEECH

Mukhabbat Shukrullayevna Saidova

Namangan State University Candidate of philological subjects, professor

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Saidova, Mukhabbat Shukrullayevna (2019) "THE EFFECTS OF AGE PECULIARITY TO PERSON'S SPEECH," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 4 , Article 32.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss4/32>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

THE EFFECTS OF AGE PECULIARITY TO PERSON'S SPEECH

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

ШАХС НУТҚИГА ЁШ ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Саидова Муҳаббат Шукруллаевна
Наманган давлат университети
филология фанлари номзоди, доцент

Аннотация: Мақолада шахс нутқига ёш хусусиятларининг таъсири, ўзаро фикр алмашиниши, алоқа-муносабат жараёнининг тадқиқи, ижтимоий нутқ табиати каби масалалар илмий жиҳатдан ёритиб берилган. Алоқа-аралашув жараёнида нолисоний воситалардан фойдаланиш коммуникантларнинг муомалавий коммуникатив актнинг таркибий қисмларидан бири сифатида талқин этилган.

Калит сўзлар: нолисоний воситалар, муомалавий коммуникатив акт, адресант, адресат, невербал воситалар, кинема, тасдиқ сема, коммуникант...

ВЛИЯНИЕ ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ НА РЕЧЬ ЛИЧНОСТИ

Саидова Муҳаббат Шукруллаевна
Наманганский государственный университет
Кандидат филологических наук, доцент

Аннотация: В статье освещаются вопросы влияние возрастных особенностей на речь личности, а также их взаимоотношений, исследуется процесс общения и природа социального наречия. Анализируется части процесса использования коммуникативного акта при вмешательстве в качестве составной части общения в речи.

Ключевые слова: неязыковые средства, коммуникативный акт общения, адресант, адресат, невербальные средства, кинема, сема подтверждения, коммуникант...

THE EFFECTS OF AGE PECULIARITY TO PERSON'S SPEECH

Saidova Mukhabbat Shukrullayevna
Namangan State University
Candidate of philological subjects, professor

Abstract: In this article, issues such as the effects of age peculiarity to person's speech, mutual change of ideas, analysis of communication process, and nature of social speech are illuminated from a scientific side. Using nonverbal sources during communication process is shown as one of the components of communicators' connective statement)

Key words: non-lingual sources, connective and communicative statement, addressant, addressat, nonverbal sources, kineme, confirmation theme, communicator.)

Шахс нутқига ёш хусусиятларининг таъсири хусусида ҳам атрофлича мулоҳаза юритиш мумкин. Шахс нутқига ёш хусусиятларининг таъсири деганда кўз олдимизда сўзлаётган бола, сўзлаётган ёш киши, сўзлаётган ўрта яшар эркак ёки аёл, сўзлаётган чол ёки кампир гавдаланади. Буларнинг ичиди, одатда, болаларнинг нутқи маълум нутқий қолипларга солинмаганлиги, ўзгарувчанлиги билан ҳам ажралиб туради.

Шахс нутқига ёш хусусиятларининг таъсирини бадиий асар қаҳрамонлари нутқида ҳам, кундалик турмушимизда ҳам кўп кузатамиз. Бу борада таҳлил этилаётган шахс нутқи тилининг умумхалқ тили ва адабий тилга муносабатини назарда тутиш ҳам ўта муҳимдир. В.В.Виноградов «Бадиий адабиёт тили ҳақида» (1959) номли асарида таъкидлаганидек, бадиий асар қаҳрамонлари тилининг тарихий ҳаракатини умумхалқ тили ҳамда унинг турли тармоқланиши тарихидан тамоман ажратилган ҳолда ўрганиш мумкин эмас. Бадиий асар қаҳрамони бўлган шахс нутқининг икки турини фарқлаш мумкин:

- 1) замонавий шахс нутқи (бугун яратилган),
- 2) тарихий шахс нутқи (ўтмишда яратилган).

Замонавий шахс нутқининг ҳам ўз навбатида икки турини кузатиш мумкин, яъни: а) бугунги кун мавзусидаги замонавий шахс нутқи; б) тарихий мавзудаги замонавий шахс нутқи. Масалан, С.Аҳмаднинг «Қорақўз Мажнун» ҳикоясидаги асар қаҳрамонлари нутқи, Ў.Ҳошимовнинг «Томсувоқ» асар қаҳрамонлари нутқи бугунги кун мавзусидаги замонавий шахс нутқи, М.Алининг «Улуғ салтанат» романидаги Амир Темур нутқи тарихий мавзудаги замонавий шахс нутқи, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» асаридаги Фарҳод, Ширин, Хусрав нутқлари ҳам тарихий шахс нутқларидир.

Киши баъзан сўзлаётган шахснинг ўзини кўрмай туриб ҳам (масалан, телефонда) унинг ёши ҳақида билиши мумкин.

Ёшларнинг нутқида баъзан уларнинг нутқ сифатини бузиб турувчи жаргонлар, арголар, варваризмларнинг учраб туришини кузатамиз. Одатда, бундай ҳолатлар аксарият кексалар нутқида учрамайди.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг нутқларида катта ёшлилар нутқига хос жиҳатларни кўп кузатишимиз мумкин эди:

«Ўзбекистондаги барча болалар менинг фарзандларим. Барака топгурлар, уларнинг келажагини, бахти-саодатини ўйлаш ҳар бир виждонли фуқаронинг бурчидир.»

Матндаги «*менинг фарзандларим*», «*Барака топгурлар*» каби бирликлар ката ёшлиларнинг нутқига хос.

А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асарида Отабек, Ҳасанали, Раҳмат образларининг ёшини уларнинг нутқиданоқ англаймиз:

Отабек меҳмонларни танчага ўтқузиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

— *Тузукмисиз, ота?*

— *Худога шукур, — деди Ҳасанали, — боягидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.*

— *Баъзи юмушлар буюрсам...*

— *Буюрингиз, ўғлим.*

— *Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз-чи.*

— *Хўб, бегим.*

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайтиб соғлиқ сўрашқандан кейин сўради:

— *Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?*

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан

узоклатиб сўнгра жавоб берди:

— Кулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

— Кулингиз?

— Шундоғ.

Маълумки ўзбекларда “Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда” деган мақол бор. Бу хулқ-атворин тарбиялашга хизмат қилувчи мақолнинг мазмуни кичик ёшли коммуникантлар нутқидаги новербал ҳаракатларда ҳам ўз ифодасини топган. Қуйида келтирилган мисолда ҳам буни кўриш мумкин. Эллик беш ёшлардаги салобатли кампир сидирга оқ атлас кўйлагини шитирлатиб дарсхонага кириб келаётганда Бобур дарҳол ўрнидан туриб, бувисига салом берди. («Юлдузли тунлар», 36-бет).

Кейинги йилларда тадқиқотчилар диққатини ўзаро фикр алмашиниши, алоқа-муносабат жараёнинг тадқиқи, ижтимоий нутқ табиати каби масалалар ўзига тортмоқда. Маълумки, мулоқот вербал ва новербал воситалар билан амалга оширилади. Алоқа-аралашувда шундай мураккаб жараён бўлиб, вербал воситалар етказиб беролмаган фикрни новербал воситалар ёрдамида тўлароқ етказиш имконини беради. “Алоқа-аралашув жараёнида нолисоний воситалардан фойдаланиш коммуникантларнинг муомалавий қусурлари бўлмасдан, коммуникатив актнинг таркибий қисмларидан бири саналади ва мулоқотнинг атрибути сифатида баҳоланади.”^[1] Новербал воситалар мулоқот маданиятида муҳим аҳамият касб этиши билан бирга, адресант ва адресатнинг ижтимоий мавқеини ҳам намоён қилади. Новербал воситалар нутқ шароити, воситаси, мулоқот жараёни, адресант ва адресатнинг руҳий ҳолати, бир-бирига муносабати миллий-маданий, ёш, жинс, мавқе каби омиллар билан боғлиқ. Алоқа-аралашувда нолисоний воситалар иштирок этар экан, у кишиларнинг жамиятда тутган мавқеига қараб ҳам ҳар хил ифодаланади. Буни, айниқса, тарихий дискурда ўзига хос томонларини кузатиш мумкин. Бу ҳар хил ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Мавқеи юқори адресантга хос бўлган ҳаракатлар бошқа мавқедаги коммуникантдан фарқ қилади, яъни тарихий даврда мавжуд мавқе жиҳатидан баланд кишига мавқеи жиҳатидан паст кишилар ҳаракатида тавозенинг кучлилиги яққол намоён бўлади. Бу ҳар хил ҳолатдаги ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Айниқса, подшо (адресат) га нисбатан қўлланилган ҳамда подшо (адресант) қўллайдиган новербал ҳаракатлар бошқа мавқедаги коммуникантдан фарқ қилади. Яъни, подшо олдида келган сўзловчининг орқаси билан чиқиб кетиш ҳолатлари, кирганда таъзим қилиш ҳолатларида ҳам фарқлилик кузатилади. Бундан ташқари, иккала қўлни бир – бирига уриб чақириш ҳолатлари ҳам фақат подшога хос ҳолатлардан саналади. Катта оқ салла, малла сақарлот далагай кийган Хўжа Яҳё Шайбонийхон ўтирган тахтнинг олдиғача таъзим қилиб борди. («Юлдузли тунлар», 165-бет)

Ансорий ўрнидан тариб, Акбарга **икки букилиб таъзим қилди**: - Илоҳо маҳдийларча улуг адолат ўрнатиш сизга насиб бўлсин! – деди – да, энг зўр гапни ўзи айтгандай мамнуният билан ўзи илжайиб қўйди. (Хумоюн ва Акбар 482- бет);

Хобгоҳ олдида Бобурни **таъзим билан кутиб олган** ўн олти ёшли Ойиша бегим кўёвга нисбатан кичкинагина, ингичкагина кўринади. («Юлдузли тунлар», 147-бет);

Юқорида келтирилган мисолдаги **“таъзим қилиш”** билан боғлиқ ҳаракат асосан, тарихий романларда мавқе жиҳатдан юқори бўлган адресатга нисбатан қўлланилади. Бу кўпинча, юқори табақа вакилларига ҳурмат эҳтиром ифодаси ҳисобланади ва одат тусига кириб қолган. Таъзим қилиш билан боғлиқ бу ҳаракат ҳам мавқега қараб турлича бўлиши мумкин. Подшо (адресат) га нисбатан гавданинг эгилган ҳолати кўпроқ бўлса, бошқа мавқеи юқори кишиларга нисбатан эса гавданинг хиёл эгилган ҳолатда бўлиши билан фарқ қилади. Чунки, бундаги асосий омил мавқе эканлиги билан характерланади. Юқоридаги мисолда подшога нисбатан қўлланилган. **Аҳмад Танбал чинни лагандаги гўштга энди қўл узатганда эшик секин очилди. Аҳмад Танбал лаганни бир четга суриб, эшикка қадалиб қаради. Бояги япасқи навкар хўжайининг тинчини бузгани учун узр сўрагандай бўсагадан нарида туриб таъзим қилди**: - Бек жаноблари, севинчи беринг! – деди. – Бобур мирзо қўргонга кирмай қайтиб кетдилар. («Юлдузли тунлар», 42-бет).

Тарихий романлар лексикасида мавқеи баланд коммуникантга нисбатан таъзим қилиш ҳолатлари кўп кузатилади. Бу ҳам ҳар бир миллатда ўзига хослик касб этади. Пиримқул Қодиров тарихий романларининг асосини бобурийлар ҳукмронлиги даври ташкил қилган бўлиб, улар умрининг асосини Ҳиндистонда яшаган ва романларда ўша халқнинг ҳам урф – одат ва анъаналари акс этган. Бу ўз навбатида новербал воситаларда ҳам аксини топган. *Ҳозир подшо чақиртирганидан умидга тўлиб, шоша – пиша етиб келган Лаъл Чанд қўлини жуфтлаб боши узра қўйганича таъзим қилди – да*: - Буюринг, ҳазратим! – деди. (Хумоюн ва Акбар 130- б);

Азиз кўка эртаси кунни пешинда Музаффаршоҳни тутиб келтирди. Бу шоҳ қирқ ёшлардаги, семиз, қора одам экан, ўзи шунча йил ҳукмронлик қилган саройни энди Акбар эгаллаб олганини кўриб, юзлари аламдан кўкариб кетди. Бироқ жони ширин туюлиб, Акбар ўлитирган тахт қаршисида **таъзимга эгилди, ўнг қўлини орқасини аввал ерга теккизиб, сўнг боши устига баланд кўтарди – да, таслим бажо келтирди**. (Хумоюн ва Акбар; 439-бет);

Хона тўридан Акбар билан Ҳамида бегим уларга пешвоз чиқдилар. Ака-сингил **кафтларини жуфтлаб бошлари устига қўйган ҳолда уларга таъзим қилдилар**. (Хумоюн ва Акбар 370-бет); *Лаъл Чанд кафтларини бир-бирига қўйиб, кўзи аралаш пешонасига теккизди-да, Бобурга таъзим қилди. («Юлдузли тунлар», 373-бет)*

Юқоридаги мисолларда адресантнинг подшо адресатга нисбатан қўллаган новербал ҳаракатлари акс этган бўлиб, улар ҳиндларнинг мулоқот маданиятига хос. Бу ҳозиргача ҳиндларда мавжуд, яъни қўлини жуфт қилган ҳолатда таъзим қилиш. *Матвей Семёновичнинг ёнида ўн саккиз ёшлардаги барваста йигит ҳам бор эди. – Ўғлим Аким! – деб уни Хумоюнга таништирди. Ота-бола иккови ҳам мезбоннинг ҳурмати учун бошларидан қулочинларини олдилар*. (Хумоюн ва Акбар 201-бет)

Тарихий асар матнидан олинган юқоридаги ҳолат ҳам бошқа миллат, яъни рус миллатига мансуб бўлиб, у ҳам подшога ҳурмат маъносини ифодалаган. Яъни,

подшо олдида бош кийимини ечиб хурматини ифода этган. Кўринадики, нутқда фаол қўлланилувчи новербал воситалар ҳар бир миллатда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бу ўша халқнинг урф-одати, маданияти ва миллий менталитети билан боғлиқ ҳолда амалга ошади.

Бундан ташқари, ялиниш, ёлвориш маъносида **“тиз чўкиш”, “таъзим қилиш”** каби ҳолатлар ҳам мавқеи юқори адресатга нисбатан ишлатилади.

Қосимбек эса унга интилди. Бобур қаршисида **тиз чўкиб, бўғиқ ва илтимоскорона** овоз билан гапира бошлади: - Мирзом!.. Тангри сизга қувват берсин!Энди бизнинг пушти-паноҳимиз ўзингизсиз! («Юлдузли тунлар», 39-бет)

Бундан аламзада бўлиб юрган Қорачахон пайтини топиб Комроннинг қароргоҳига келди, **тиз чўкиб, ундан узр сўради.** (Хумоюн ва Акбар;246-бет);

Совуқдан от чоптириб келгунча мўйловига қиров иниб, оқариб қолган Йўлчибек ўтов эшигидан кирди – ю, **ерга ўзини ташлаб тиз чўкди.** (Хумоюн ва Акбар 168- бет);

-**Ҳақ гап айтдингиз, ҳазратим, - деди Турдибек таъзимга бош эгиб.-** Фармойишингизни бажонидил адо этгаймен! (Хумоюн ва Акбар 55-бет);

Фақат ҳукмдорларга, яъни подшо ва малика адресатга нисбатан қўлланилувчи новербал воситалардан бири **“таъзим қилиб орқаси билан чиқиб кетиш”** ҳолати бўлиб бу ҳолатни бошқа мавқеи баланд адресатга қарата ишлатилганлиги кузатилмади. Акбар Абулфазлни чақиртирди: -**Жаноб вазир, фармон битинг: уста Пармоннинг оиласи билан бирга ватанига қайтиб келишига рухсат берилсин. Кўп йиллик меҳнати учун унинг ватанига етиб боргунича кетадиган йўл ҳаражатлари хазинадан тўлансин.**

- **Бош устига, ҳазратим!-деб Абулфазл бу фармонни дарҳол бажариш учун орқаси билан юриб чиқиб кетди.** (Хумоюн ва Акбар ,527-бет)

Бобур ўтовдан чиқиб ўз чодирига кирди. Орадан анча вақт ўтганидан кейин Мамадали китобдор айтилган китобларни инанч матога ўраган ҳолда **икки қўллаб кўтариб кирди – ю, тўрдаги миз устига секин қўйиб орқаси билан юриб чиқиб кетди.** (Юлдузли тунлар 239 бет);

- **У ҳолда мактубларни қайтиб олиб келгайсиз, токи сургучлари бузилмаган бўлсин!** – қатъий қилиб деди Хумоюн. – **Жонимни гаровга қўйиб бўлса ҳам буйругингизни бажаргаймен! – деди лаъл Чанд ва орқаси билан юриб чиқиб кетди.** (Юлдузли тунлар,131- бет);

Турдибек **таъзим қилиб орқаси билан юриб эшикдан чиққач,** Хумоюн шоҳнишинга ўтиб ўлтирди. (Хумоюн ва Акбар 46-бет)

Подшоларга хос бўлган новербал воситалардан бири икки қўлни бир – бирига уриш, яъни қарсак чалиш орқали чақириш. Бу ҳолат тарихий даврда подшо ва малика адресантлар томонидан фаол қўлланилган. Кўндан бери йўли тўсилиб, дам бўлиб ётган анҳорнинг олди очиб юборилса ўзанига сизмай тошиб, лойқаланиб оқади. Шунга ўхшаб, Акбарнинг дилида қисилиб ётган туйғулари ҳам энди танасига сизмай ёпирилиб чиқа бошлади. **У қарсак чалиб сармуниши Ашрафхонни чақирди – да, кетма – кет фармойишлар бера бошлади.** (Хумоюн ва Акбар 472 б-бет);

Акбар **қарсак чалиб сармунишига буюрди: - Мурод кирсин!** (Хумоюн ва Акбар 493-бет);

Сўнг секин **қарсак чалиб, досторпечни чақиртирди.** (Юлдузли тунлар, 108-бет)

Бобур кафтини кафтига қаҳр билан уриб, савдарбошини чақирди: - Мен боя айвонда чоғир келтиришни буюрган эдим! Нечун келтирмади? (Юлдузли тунлар 36 бет) Юқоридагилардан кўринадикки, бундай новербал ҳаракат, асосан, ҳукмдорларга хос.

Мавқеи баланд коммуникантларга нисбатан қўлланиладиган новербал воситалар сирасига қўлини кўксига қўйиш, қўл қовуштириш, тиз чўкиш каби ҳаракатларни ҳам киритиш мумкин. Ҳукмдорлар олдида қўлини кўксига қўйиш ҳолати ҳам ҳурмат маъносини ифодалайди. Бу ҳолат урф-одат даражасига кўтарилган. Асосан, эркак коммуникантлар подшо олдида қўлини қовуштириб ўтирганлар. Қўлини қовуштириш аёл коммуникантлар нутқида умуман учрамайди. Бу новербал ҳаракатлар ҳозирги мулоқот маданиятимизда ҳам ҳурмат маъносида қўлланилади. Боя оломонга жаҳл қилиб қилич яланғочлаган қўрчибоши қиличини қинига қайтариб солди-да, фил устидаги Ҳумоюнга бош эгиб, ундан узр сўраган каби **қўлини кўксига қўйди**. (ҲА 35б); Қосимбек **қўлини кўксига қўйиб, бош эгди**: - Қулингизнинг густоҳлигини авф этинг, бегим, мен амирзодамнинг ижозатлари билан дилимда борин сўзладим. (ЮТ 87)

Манх синх ўрнидан туриб **қўл қовуштирди**:- Узрингиз менга сари тож бўлсин, ҳазратим! (ҲА 453)

Тога-жиян саккиз бурчакли оқ ўтовдан берироқда отлиқ келаётган Қосимбекни кўрдилар ва унинг ҳурматига отдан **тушиб қўл қовуштирдилар**. (ЮТ 97)

- Ҳазратим! – деб Низом қаршисида **тиз чўккан мушириф қўлинига қўл солди**. (ҲА 112б)

- Ҳазратим! – деб Низом қаршисида **тиз чўккан мушириф қўлинига қўл солди**. (ҲА 112б)

У кўпчиликнинг олдида Бобирга тан бергандай бўлиб, аслида уни ёқлагиси келиб бош эгди: - Подшо ҳазратлари, сиз ҳақсиз, қулингизни густоҳлигим учун авф этинг! (П.Қодиров).

Бу кинема тасдиқ семаси билан боғлиқ маъно билдирувчи бош ҳаракатларидан фарқ қилиб, бунда калла пастга ҳаракатланади ва ўша ҳолда тўхташ амалга оширилади.

Ўнг қўлини юрак тепасига қўйиш “ҳурмат”, “эҳтиром” маъноларини билдиради ва чин юракдан, қалбан иззат қилиш мазмунини ифодалаб келади. - Боғда ҳам хилватхона бўлур, деди Бобир. Қуриб битирилса унга ҳам сиз қарагайсиз. Маъқулми?

Энди “йўқ” дейишнинг иложи қолмади. Бобирнинг сўзини икки қилиб ўрганмаган Тоҳир қўлини кўксига қўйди-ю, розилик берди (П.Қодиров).

Бу каби мисоллар ва таҳлилларни кўплаб келтириш мумкин

References:

1. Djuraev A.B. Teoriticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazignogo massiva . – T.: Fan, 1991.
2. Kolesov V.V. Yazik goroda.-M.: Visshaya shkola, 1991
3. Kolesov V.V. Yazik i chelovek. Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. -M.: 1970.

4. Siddiq Mo'min. Nutq va ijod uslubining hududiy xoslanishi.- T.: 1998. 5.Saidxonov M. Dialogik nutqning kommunikativ tahlili. // O'zbek tili va adabiyoti, 2002 yil, №4 71b